

Kernen i den slesvigske model?

Institutionaliseret dialog mellem flertal og mindretal med det dansk-tyske grænseland som eksempel

Jørgen Kühl

Fortid og Nutid december 2000, s. 299-306

Med underskrivelsen af København-Bonn-erklæringerne i 1955 indgik den danske og den vesttyske regering en aftale, som bl.a. fastlagde nogle nye institutionelle rammer for dialogen mellem grænselandsregionens flertal og mindretal, og som senere er blevet brugt som model for, hvordan sådanne forhold kan ordnes andre steder i Europa. I artiklen redegøres for baggrunden for 1955-aftalerne samt for den betydning, de senere har fået.

Jørgen Kühl, f. 1965, ph.d., direktør for Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa. Har skrevet og udgivet bøger og artikler om minoritetsforhold, bl.a. (red.) *Mindretalspolitik* (1996), *Tyskere i Øst* (1997) *The »Schleswig Experience«. The National Minorities in the Danish-German Border Area* (1998) samt været medforfatter af *SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998* (1998).

Det dansk-tyske grænseland er i over 30 år blevet betegnet som en europæisk model for, hvorledes konflikter mellem mindretal og flertal kan løses i praksis.¹ Den særlige slesvigske mindretalserfaring har fået tillagt en forbillid- og modelfunktion, som både den danske og den tyske regering efter de store omvæltninger i Europa efter 1989 ved flere lejligheder har præsenteret som positivt eksempel i internationale fora, der har fokuseret på minoritetsproblemer. På CSCE-konferencen om etniske minoriteter i Warszawa i 1993 fremlagde den danske og tyske regering endog i fællig en rapport om situationen i deres grænseland.² I denne forbindelse er ikke mindst de såkaldte København-Bonn-erklæringer af 29. marts 1955 blevet fremhævet som eksempel til efterfølgelse.³ I disse ensidige, men indholdsmæssigt parallelle, regeringserklæringer garanterer den danske regering det tyske mindretals rettigheder, mens den vesttyske regering tilsvarende garanterer det

danske mindretals status. Erklæringerne blev fejret ved en højtidelig begivenhed i Slesvig rådhus i anledning af 40 års-jubilæet i 1995 med deltagelse af såvel den tyske udenrigsminister Klaus Kinkel som hans danske kollega Niels Helveg-Petersen samt med den slesvig-holstenske ministerpræsident og hhv. det danske og tyske mindretal i grænselandet som øvrige medvirkende. Danmark, Tyskland og Slesvig-Holsten grundlagde i fællesskab i 1996 tilmed et nyt forskningscenter i Flensborg: European Centre for Minority Issues (ECMI), der bl.a. har til formål at formidle den slesvigske erfaring i bestræbelser på at løse minoritetskonflikter andetsteds, selv om ECMI ikke selv må udforske denne erfaring.⁴ Den dansk-tyske grænselandserfaring har således fået status af en europæisk model.⁵

Den slesvigske model er undertiden blevet reduceret til selve København-Bonn-erklæringerne uden derudover at inddrage andre erfaringsmomenter,

der kunne tilkomme en yderligere forklaringsdimension. De to regeringserklæringer har fået en symbolsk betydning. De markerer vendepunktet og *point of no return* på mindretalsområdet. I bilateral forstand løste disse to erklæringer minoritetsproblemet, idet de afspejler en konsensus mellem Danmark og (Vest-)Tyskland omkring mindretalspørgsmålets betydning i det indbyrdes bilaterale forhold. Når perspektivet derimod flyttes til selve mindretallene, må opfattelsen nuanceres noget. Forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet forbedredes ikke pludseligt fra den ene dag til den næste. Der var i stedet tale om en i begyndelsen træg og langvarig udviklingsproces. Det er således snarest erklæringernes moralsk forpligtende betydning og helt konkret deres virkningshistorie frem til i dag, der har afstedkommet positive og konstruktive flertals-mindretals-relationer i det dansk-tyske grænseland. Senere internationale normer for mindretalsbeskyttelse kom også til at omfatte mindretallene i det dansk-tyske grænseland; fælles for disse folkeretligt bindende og forpligtende aftaler har imidlertid været, at de ikke væsentligt har øget de reelt eksisterende rammer for mindretallene i området.⁶

Institutionaliseret dialog

Konfliktløsning har samtidig fundet sted i andre sammenhænge. Her kan begrebet institutionaliseret dialog anvendes til at analysere og beskrive, hvorledes formaliserede kontakter mellem minoriteter og majoriteter/myndighederne kan bidrage til konfliktformidling og på længere sigt også en konfliktløsning. Institutionaliseret dialog defineres i nærværende sammenhæng som rammer for direkte kontakt mellem et mindretal og myndighederne i et givet land. Disse rammer udfyl-

des af samarbejde og forhandling, uden at offentligheden i øvrigt involveres i denne proces. Regeringserklæringer, overenskomster, bi- og multilaterale aftaler og konventioner har primært en principiel normsættende funktion og betydning. Det er derimod i det konkrete samliv på stedet, at de faktiske fremskridt omsættes i praksis. I Europa og Asien er der på mindretalsområdet siden 1989 blevet etableret forskellige former for institutionaliseret kontakt.⁷ I Ungarn fandtes der f.eks. under og umiddelbart efter de demokratiske omvæltninger et »mindretallenes runde bord«. Tilsvarende institutioner kendes f.eks. fra Estland. For de tyske mindretals vedkommende i Rusland og Rumænien er der blevet nedsat trilaterale kommissioner med Tyskland, de respektive tyske minoriteter og Rusland hhv. Rumænien som parter.⁸ I Tyskland findes der endvidere et såkaldt friserråd ved den slesvig-holstenske landdag med repræsentanter for friserne og landdagspartierne i Kiel.⁹ Disse få eksempler antyder, at instrumentet ikke er ukendt og vitterligt bruges i praksis. Det sker blot ikke ud fra nogen principiel definition som instrument.

I det følgende gøres et forsøg på at eksemplificere og beskrive, hvorledes en institutionaliseret dialog mellem et mindretal og et flertal kan etableres og kan finde sted. I denne forbindelse fokuseres på det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske i Sønderjyllands Amt, fordi de begge indgår i forestillingen om en særlig slesvigsk mindretalsmodel. Det skal bemærkes, at den tredje minoritet i det dansk-tyske grænseland, friserne, ikke nævnes i sådanne sammenhænge. Herved drejer det sig om en etnisk gruppe uden moderland i form af en suveræn stat (mere præcist: *kin-state*, »beslægtet stat« eller »tilhørsstat«). Det skønnes, at der findes mindst 10.000 frisisk-sprogede indbyggere, der altovervejen-

de bor i den slesvig-holstenske forvaltningskreds Nordfriesland mellem Sød/Tønder grænse i nord og Ejderen i syd. Friserne er anerkendt som etnisk gruppe i Tyskland. Nordfriserne har ingen anden tilhørsstat, der varetager deres interesse i internationale fora. Til gengæld samarbejder friserne i Slesvig-Holsten meget nært med det ca. 500.000 personer store frisiske mindretal i Nederlandene, som dér besidder en forfatningssikret status med f.eks. frisisk som andet rigssprog ved siden af nederlandsk.¹⁰

Det danske mindretals erfaring

Det danske mindretal i Sydslesvig har siden 1945 deltaget i fire forskellige former for institutionaliseret dialog mellem mindretallet på den ene og de tyske myndigheder på den anden side.¹¹ I første omgang blev det danske mindretal i 1950 ligeberettiget part i det særlige *Kontaktudvalg vedrørende Sydslesvig*, der blev nedsat på grundlag af bestemmelserne i Kiel-erklæringen af 26. september 1949, som sikrede det danske mindretals rettigheder i Slesvig-Holsten.¹² I denne erklæring, afgivet af den slesvig-holstenske delstatsregering og godkendt af Landdagen i Kiel, anerkendes bl.a. det fri valg af nationalt tilhørsforhold. Dette princip udtrykkes som regel på tysk i sætningen: »*Minderheit ist, wer will*«. Kontaktudvalget fungerede selv i en periode med store spændinger og vedholdende åben konflikt mellem mindretallet og myndighederne helt frem til oktober 1958. Udvalget omfattede tre repræsentanter for den slesvig-holstenske regering og tre repræsentanter for det danske mindretal. Desuden blev der udpeget en sekretær, der tilhørte mindretallet, og som havde kontor i Flensborg. Dette første Kontaktudvalg blev efter den 13. september 1955 den sidste rest af Kiel-erklærin-

gen, da den slesvig-holstenske landsregering under ministerpræsident Kai-Uwe von Hassel besluttede at ophæve Kiel-erklæringen med den begrundelse, at Bonn-erklæringen af marts 1955 havde gjort den førstnævnte overflødig. Kontaktudvalget vedrørende Sydslesvig dannede et forum for praktisk og målrettet problemløsning. Her blev en lang række enkeltsager drøftet og kunne i mange tilfælde løses ad praktisk vej.

Samme dag, som Kiel-erklæringen blev ophævet, besluttede den slesvig-holstenske landdag at nedsætte et særligt *landdagsudvalg for det danske mindretals anliggender*. Det fungerede frem til 1958, da det danske mindretals politiske parti SSW (Sydslesvigsk Vælgerforening) på ny blev repræsenteret i landdagen.¹³ Udvalget fungerede som regulært landdagsudvalg og talte repræsentanter for alle delstatsparlamentets fraktioner. Desuden var SSW repræsenteret ved to rådgivende ekspertmedlemmer uden stemmeret, der kunne tage stilling til de landdags-sager, der måtte være af særlig interesse for det danske mindretal. Det var tænkt som en erstatning for, at det danske mindretal efter valget i 1954 ikke længere var repræsenteret i landdagen. I første omgang syntes udvalget at fungere efter hensigten og til begge parters store tilfredshed. Mindretallets repræsentanter Samuel Münchow og Berthold Bahnsen kunne præsentere problemområder og fremsætte ønsker om politisk handling. Imidlertid fik de ingen mulighed for at deltage i den generelle politiske debat. Allerede i 1957 stod det klart, at udvalget havde begrænset betydning, og arbejdet ophørte reelt. I stedet satsede det danske mindretal på to repræsentationsstrategier: På den ene side var det primære mål at opnå valg til Landdagen i Kiel ved delstatsvalget i 1958. Som umiddelbar følge af Bonn-erklæringen havde landdagen i maj 1955 fri-

taget SSW for spærregrænsen; derefter skulle SSW blot opnå tilstrækkeligt med stemmer til at vinde det yderste mandat i Landdagen – dvs. ca. 17.-20.000 stemmer. Det lykkedes ved valget i 1958 og ved samtlige efterfølgende delstatsvalg, senest i 2000 da SSW med 60.000 stemmer fik indvalgt 3 repræsentanter i Landdagen. På den anden side satsede mindretallet med udgangspunkt i federaliseringen af mindretalsspørgsmålet i kraft af Bonn-erklæringen på en formaliseret repræsentation i Bonn.

Denne tredje dialogform var fra mindretallets side oprindeligt tænkt som en *politisk repræsentation i den vesttyske hovedstad*. Dette ambitiøse mål stødte i begyndelsen på velvilje i Bonn og København, men måtte senest opgives, da den danske regering klart signalerede, at den ikke længere var tilhænger af en sådan ordning.¹⁴ Her spillede det ikke mindst en rolle, at København under forhandlingerne med Bonn forud for regeringserklæringerne i marts 1955 kategorisk havde afvist etableringen af et kontaktudvalg mellem mindretal og flertal. I stedet valgte det danske mindretal en alternativ repræsentation, der blev betalt via statsbevillingen fra København: Der blev ansat en journalist, som skulle dække forbundspolitiske begivenheder for mindretallets to aviser *Flensburg Avis* og *Südschleswigsche Heimatzeitung*. Det var imidlertid slet ikke de to aviser, der stod som ansættende myndighed. Korrespondenten var ansat af den fælles ledelse for den kulturelle hovedorganisation SSF (Sydslesvigsk Forening) og SSW og skulle repræsentere mindretallets interesser i Bonn. Første repræsentant blev Jacob Kronika fra 1959. Da han allerede i 1960 blev chefredaktør for *Flensburg Avis*, overtog journalisten Karl Christiansen funktionen. Da denne søgte sin afsked i 1963, blev funktionen ikke genbesat, selv om der blev

truffet beslutning om ad åre at finde en ny repræsentant. Det skete aldrig.

I stedet gik udviklingen hen imod en *udvalgsløsning*. I første omgang så det ud, som om det danske mindretal ville kunne profitere af, at det tyske mindretal i Danmark havde mistet pladsen i Folketinget i 1964, hvorpå den danske regering indledte forhandlinger med det tyske mindretal om et kontaktforum ved den danske regering.¹⁵ Det førte til aktivitet i den vesttyske forbundsdag, hvorfra der blev udsendt et virvar af hensigtserklæringer, som kom bag på det danske mindretal. Mindretallet satsede på en repræsentationsform, der skulle inddrage Forbundsdagen i et politisk udvalg. Midt i disse forhandlinger var kontaktudvalget mellem den danske regering og det tyske mindretal, blevet dannet i København. Så tog pludselig forbundsregeringen i Bonn affære, og i løbet af kort tid blev der i sommeren 1965 dannet et tilsvarende Kontaktudvalg for det danske Mindretal ved forbundsindenrigsministeriet i Bonn. I forbindelse med udvalgskonstitueringen fastslog den daværende vesttyske kansler Ludwig Erhard, at der var tale om en europæisk model for løsning af mindretalsspørgsmål.¹⁶ Selv om der reelt var tale om en improviseret løsning, kom dette ny kontaktudvalg efter nogle startvanskeligheder i de første par år til at fungere i praksis, og har fra 1967 dannet forum for den institutionaliserede dialog mellem det danske mindretal og de tyske forbundsmyndigheder. Reelt har udvalgets betydning dog været aftagende, idet der blev stadig længere mellem principielle problemstillinger. I stedet blev der tale om en afklaring af praktiske spørgsmål.

Fælles for disse fire dialogformer er, at de har givet anledning til konkret problemløsning, som har bidraget til en bedre forståelse mellem mindretal og flertal selv i perioder, hvor det overordnede forhold har været præget af

spænding og konflikt. Den eneste institutionsform, der har fungeret mindre godt, var den utraditionelle repræsentation i Bonn. Presserepræsentanten blev aldrig til nogen lobbyist og kunne derfor heller ikke agere politisk påvirkende over for forbundsmyndighederne. Dens væsentligste betydning ligger efter alt at dømme i, at der blev etableret en informationskanal, der over for forbundsregeringen viste, at det danske mindretal fandtes, og som omvendt formidlede informationer til mindretallet om forbundspolitiske tendenser.

De tyske mindretal i Danmark

Det kan formodes, at den oprindeligt tilstræbte repræsentation i form af et egentligt dansk mindretalskontor i Bonn ville kunne have haft større gennemslagskraft. I samtiden kunne dette koncept ikke realiseres, ikke mindst fordi den danske regering tog afstand derfra. I 1980'erne findes der til gengæld et tilsvarende, anderledes positivt eksempel netop fra København. Her blev der i 1983 etableret et sekretariat for det tyske mindretal i tilknytning til Statsministeriet med chefredaktøren for det tyske mindretals avis *Der Nordschleswiger*, Siegfried Matlok, som energisk daglig leder. Han har formået at fungere som dygtig lobbyist, der har kunnet påvirke den politiske beslutningsproces i gunstig retning for det tyske mindretal.¹⁷ I praksis har sekretariatet overtaget en del af de funktioner, der tidligere lå i Kontaktudvalget. I grunden er Matloks funktion i København identisk med den, det danske mindretal tilstræbte i slutningen af 1950'erne. Forskellen er imidlertid, at det danske mindretal ønskede at etablere sin egen repræsentation, mens det tyske mindretals sekretariat er blevet etableret af den danske regering. Den danske regering har tilmed inddraget Matlok direkte i

det udenrigspolitiske arbejde: Han har deltaget som ekspert i CSCE/OSCE-møder om mindretalsspørgsmål, har været medlem af regeringens særlige OHDIR-udvalg for menneskerettighedsspørgsmål og har deltaget i arbejdet i Cahmin-udvalget, som forberedte Europarådets rammekonvention for mindretalsrettigheder. Eftersom det danske mindretal i Sydslesvig – efter at repræsentationsordningen blev opgivet i 1963 – ikke har forsøgt at få etableret et kontor i Bonn hhv. Berlin i lighed med det tyske mindretal i København, er de danske sydslesvigere ikke tilsvarende blevet aktivt involveret i Tysklands internationale minoritetspolitik. Eneste bemærkelsesværdige undtagelse er, at det tyske udenrigsministerium i begyndelsen af 1990'erne så sig nødsaget til at følge Danmarks eksempel ved at invitere den daværende landdagsmand for SSW i Kiel, Karl Otto Meyer, til at deltage i CSCE-konferencerne i Geneve og Moskva samt SSW-landsformanden Wilhelm Klüver til CSCE-konferencen i Warszawa som medlemmer af den tyske delegation.¹⁸ Det interessante er således, at der i dag i København findes et positivt eksempel på institutionaliseret dialog i form af et mindretalskontor, som hidtil ikke har givet anledning til bestræbelser på at få etableret en tilsvarende institution for det danske mindretal i Bonn eller Berlin. Det skal dog nævnes, at det danske mindretals kulturelle hovedorganisation Sydslesvigsk Forening inden for rammerne af det uformelle samarbejde mellem de nationale mindretal i Tyskland: danskerne, nordfriserne, sorberne og de tyske sigøjnere: sinti og roma i 1996 gjorde et forgæves forsøg på at få etableret en mindretalskommitteret udpeget af forbundsregeringen i Bonn.¹⁹

Kontaktudvalget mellem det danske mindretal og Bonn blev reelt kopieret efter det udvalg, den danske regering og det tyske mindretal enedes om i

1965. Det blev dannet som følge af, at det tyske mindretalsparti Slesvigsk Parti ikke opnåede genvalg til folketinget i september 1964. Det tyske mindretals kontaktudvalg havde oprindeligt den danske statsminister som formand, men blev i 1971 overført til Indenrigsministeriet. Da udvalget var etableret som erstatning for Slesvigsk Partis repræsentation i Folketinget, blev dette udvalg opløst i årene 1973-79, da det tyske mindretal som følge af et valgteknisk samarbejde med Centrum-Demokraterne opnåede parlamentarisk repræsentation. Kontaktudvalget blev reetableret i 1979.

Der kan konkret påvises en gensidighed i de to landes praktiske mindretalspolitik: Vesttyskland etablerede et kontaktudvalg for mindretalsdanskerne, fordi Danmark havde dannet et for mindretalstyskerne. Senere justerede Danmark det ny kontaktudvalg efter vesttysk mønster ved at flytte det fra statsministerens til indenrigsministerens ansvarsområde. Dette er blot ét konkret eksempel på en gensidighed i det dansk-tyske grænseland, der kan på- og udpeges, men som ikke desto mindre til hver en tid har været udtalt og underforstået. Derfor er der heller ikke åbent fra mindretalenes side blevet argumenteret med et »de har, og derfor skal vi også have«. Tværtom var det sådan, at det danske mindretal forud for nedsættelsen af Kontaktudvalget i 1965 bevidst tog afstand fra en sådan gensidighed og understregede, at det var op til »herbergsstaten« (dvs. den stat, mindretallene lever og er statsborgere i) at finde løsninger for det pågældende mindretal.

Kernen i den dansk-tyske mindretalserfaring?

Det kan hævdes, at det netop er den institutionaliserede dialog, der udgør kernen i den dansk-tyske mindretals-

erfaring. Rammerne blev skabt ved hjælp af regeringserklæringer: Kiel-erklæringen fra 1949 og især de to parallelle København- og Bonn-erklæringer fra 1955. Det var dog konkret ved hjælp af forskellige samarbejdsfora, at hensigterne blev realiseret. Såfremt der kan udledes en lære af det dansk-tyske grænseland vil disse dialogformer således være et særdeles godt bud. Det gælder, selv om der samtidig skal tages højde for, at disse fora formentlig kun har kunnet fungere i praksis på baggrund af en række helt konkrete forudsætninger, der ikke er givet alle andre steder med etniske og nationale konflikter.

Det gælder navnlig for udviklingen efter 1955: Danmark og Vesttyskland havde så meget til fælles i sikkerheds- og økonomipolitisk henseende, at ingen af parterne var interesseret i at lade mindretallene udgøre noget konfliktpotentiale. Interesse- og værdifællelesskabet dannede forudsætningen for afspænding og skabte den vilje til konfliktløsning, der var altafgørende. Reelt blev mindretalenes status derfor nedgraderet fra aktivt subjekt til passiviseret objekt for mindretalspolitikken. Det kunne kun lade sig gøre ved hjælp af vedholdende og omfattende økonomisk støtte til de to mindretal. Konfliktpotentialet blev reelt afskærmet ved at etablere en omfattende kulturel autonomi for mindretallene på begge sider af grænsen, hvor de kunne bevare deres etniske identitet og udfolde sig inden for egne institutioners og organisationers rammer. De to lande kunne producere et tilstrækkeligt materielt overskud til at muliggøre og finansiere den kulturelle autonomi. Mindretalenes behov og krav blev dækket ved statstilskud. Dermed forsvandt incitamentet til at optræde som subjekt og politisk aktør i sammenhænge, der gik ud over en reelt integreret politisk deltagelse i flertalssamfundet. Den institutionaliserede dialog bidrager til,

at forholdet mellem mindretal og flertal præges af løbende information og praktisk problemorienteret samarbejde.

Afslutning

Forholdene på mindretalsområdet i det dansk-tyske grænseland karakteriseres ofte som en europæisk mindretalsmodel. I den forbindelse fremhæves bl.a. København-Bonn-erklæringerne fra 1955 som eksempel til efterfølgelse andetsteds. Der findes imidlertid andre, konkrete erfaringer i forholdet mellem minoritet og majoritet i grænselandet, der kan betegnes som mekanismer, og som med fordel vil kunne overføres til andre etniske konfliktregioner. Inden for begrebsrammen »institutionaliseret dialog« er det ved konkrete eksempler fra det dansk-tyske grænseland søgt belyst, hvorledes flertal og mindretal inden for et formaliseret samarbejde kan virke afspændende, formidlende og konfliktløsende. Det er muligt at anskue netop denne erfaring med en institutionaliseret dialog som kernen i den slesvigske minoritetserfaring. Det er konkrete fora for samtale og forhandling, der har dannet den pragmatiske og praktiske ramme omkring den proces, som har ført frem til opløsningen af de nationale spændinger i det dansk-tyske grænseland. Det nationale modsætningsforhold er aktuelt blevet omformet til en brydning af interesser og en konkurrence om attraktive værdier. Det har igen affødt en stigende diffusion mellem mindretal og flertal. Som sådan har den institutionaliserede dialog i det dansk-tyske eksempel haft en langt større betydning end konventioner og andre internationale aftaler på mindretalsområdet.

Noter:

1. Se en række centrale bidrag til belysning af dette forhold i antologien: Slesvigsk grænse-lære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa? Vandkunsten 7/8, april 1992. Den daværende slesvig-holstenske ministerpræsident Helmut Lemke omtalte allerede i februar 1965 mindretalsordningen som en »Modell für Europa«, Südschleswigsche Heimatzeitung, 27. februar 1965.
2. Se: Forty Years of Cooperation in the Border Region. The Copenhagen-Bonn Declarations concerning the Rights of Danish and German Minorities in the Border Region. 40Th Anniversary of the Copenhagen-Bonn Declarations, Copenhagen 1995. Heri aftrykkes dels den danske og vesttyske regeringserklæring om de respektive mindretals rettigheder af 29. marts 1955 og den fælles rapport til CSCE-mødet i Warszawa, 24.-28. maj 1993.
3. Den hidtil bedste og mest omfattende fremstilling af København-Bonn-erklæringernes tilblivelse gives i: Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955, I-II, Aabenraa 1997, s. 438-557. Hidtil er de to regeringserklæringers virkningshistorie endnu ikke blevet systematisk undersøgt.
4. »ECMI was established in Flensburg (...) in order to draw from the encouraging experience of peaceful coexistence between minorities and majorities achieved here«, www.ecmi.de/about.htm. Se omkring tilblivelsen Henrik Becker-Christensen: Betænkning om et Europæisk Centrum for Mindretalsspørgsmål, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 2. september 1994, hvori der også henvises til protokoller over møderne i den danske-tyske forberedelseskomite.
5. Se for en analyse og diskussion af den slesvigske model Jørgen Kühl: På vej mod den slesvigske model. Mindretallene i det dansk-tyske grænseland 1955-1995, 1995. Senest revideret, udvidet og ajourført som Jørgen Kühl: The Schleswig Experience, Aabenraa 1998, der bl.a. forsøger at perspektivere København-Bonn-erklæringernes betydning. Sammenlign endvidere med Karl Christian Lammers: Konflikte und Konfliktlösungen in der dänisch-deutschen Minderheitenfrage. Ein Beispiel für Europa?, Historische Mitteilungen 10/97, Heft 2, s. 268-279. Mindre analytisk, men solidt beskrivende er Karl-Rudolf Fischer og Kurt Schulz: Vom Kanon der Kulturen. Minderheiten- und Volksgruppenpolitik in Schleswig-Holstein als Architektur des Friedens, Bräist/Bredstedt 1998. Fischer var dengang embedsmand ved landdagens præsidium i Kiel, men blev ved del-

- statsvalget i 2000 landdagsmedlem og formand for europaudvalget i Kiel, mens Schulz var den slesvig-holstenske ministerpræsidents særlige grænselandskommitterede, men blev i 2000 efterfulgt af Renate Schack på denne post.
6. Se f.eks. Bundesministerium der Justiz: Schutz nationaler Minderheiten in Europa. Texte, Materialien, Erläuterungen zum Rahmenübereinkommen des Europarats zum Schutz nationaler Minderheiten, Bonn u.å. (1998). En række internationale mindretalsaftaler dokumenteres i: Mindretalspolitik, 1996, s. 377-444. I forbindelse med ratificeringen af Rammekonventionen forpligter staterne sig til at aflægge rapport over implementeringen. Den danske regerings første rapport blev aflagt i foråret 1999. Se Denmark's first report under the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities, Ministry of the Interior, March 1999.
 7. Der foreligger hidtil ingen systematisk gennemgang, endsigse vurdering af sådanne kontaktgremier på minoritetsområdet. Forskellige konkrete eksempler nævnes dog i forskellige sammenhæng, således bl.a. i Mindretalspolitik, København 1996 og Jørgen Kühl: Tyskere i Øst, 1997. Se i øvrigt for en koncentreret gennemgang af minoritetsproblemer i dagens Europa: Georg Brunner: Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe, Gütersloh. På dansk foreligger endvidere meget summarisk Jørgen Kühl: Nationale mindretal ude i Europa, Grænseforeningens årbog 1999. Hverken her eller i nogen anden foreliggende publikation om emnet problematiseres dialog-aspektet som praktisk anvendeligt konfliktløsningsinstrument.
 8. Se for en summarisk karakteristik Info-Dienst Deutsche Aussiedler, Nr.100, April 1999.
 9. Se Bericht zur Arbeit der dänischen Minderheit, der deutschen Minderheit in Nord-schleswig, der friesischen Volksgruppe und der deutschen Sinti und Roma für die 13. Legislaturperiode 1992-1996, Kiel 1996 og Bericht zur Arbeit der dänischen Minderheit ... für die 14. Legislaturperiode 1996-2000, Kiel 1999.
 10. Se om friserne i øvrigt Thomas Steensen: Die Nordfriesen. Kleines Volk in Schleswig-Holstein, Bredstedt 1992. I Tyskland anerkendes officielt fire minoritetsgrupper, der nyder beskyttelse under Europarådets ramme-konvention: Danskerne i Sydslesvig (ca. 50.000 personer), sorberne i Brandenburg og Sachsen (ca. 60.000), friserne (ca. 50-60.000 i Slesvig-Holsten, hvoraf ca. 10.000 taler frisisk og yderligere 20.000 forstår frisisk; ca. 2.000 i Saterland ved den tysk-nederlandske grænse) samt de tyske sigøjnere: sinti og roma (ca. 70.000 i alt). Jvf. Erklärung der Bundesrepublik Deutschland bei der Zeichnung des Rahmenübereinkommens zum Schutz nationaler Minderheiten am 11. Mai 1995, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1997 Teil II Nr.31, Bonn 29. juli 1997, s. 1418.
 11. Det første forsøg på en syntese af det danske mindretals politiske historie efter 1945 foreligger nu i form af Lars Henningsen m.fl.: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998, (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 38), Flensborg 1998. En »light-udgave« findes i: Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW. Mindretals- og regionalparti i Sydslesvig, (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 39), Flensborg 1999. Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig I-II, Aabenraa 1997, giver en koncis og yderst kompetent beskrivelse af Kontaktudvalget vedrørende Sydslesvig i tiden 1950-55. Den følgende fremstilling bygger på disse bøger.
 12. Kiel-erklæringen er aftrykt i: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet, (Gegenwartsfragen 69), Landeszentrale für politische Bildung Schleswig-Holstein, Kiel 1993, s. 228-230. En dansk oversættelse findes i Klatt og Kühl: SSW, s. 8-9. Omstændighederne omkring tilblivelse af Kiel-erklæringen beskrives udførligt af Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig, s. 15-141. Se endvidere Martin Höffken: Die »Kieler Erklärung« vom 26. September 1949 und die »Bonn-Kopenhagener Erklärungen« vom 29. März 1955 im Spiegel deutscher und dänischer Zeitungen, Frankfurt am Main etc. 1994.
 13. Se fremstillingen i Lars Henningsen m.fl.: SSW, s. 219ff.
 14. Sst., s. 247-53.
 15. Se for en udførlig fremstilling sst., s. 280ff.
 16. Citeret efter Kontaktudvalget i Bonn, Grænsevagten 1965, s. 171.
 17. Siegfried Matlok gør løbende rede for sit arbejde som sekretariatsleder i det tyske mindretals fælles årsberetning, senest Grenzland »97«. Informationen und Hinweise zu aktuellen Fragen des Grenzlandes aus der Sicht der deutschen Volksgruppe, Aabenraa, s. 54.
 18. Se f.eks. Sydslesvigsk Årbog. Dansk virke i grænselandet 1990-91, Flensborg 1991, s. 28ff.
 19. I den forbindelse blev der for SSF udarbejdet en betænkning: Formen einer engeren koordinierten Interessenwahrnehmung und -vertretung der traditionellen Minoritäten in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Denkschrift, Flensborg 1996.